Acta Siculica 2014–2015, 627–642

Kinda István

TEMETŐ ÉS JELKÉP HAVADTŐN A 19. SZÁZADBAN

Bevezetés[1]

Az emberi közösségekben a születés magában hordozza az elmúlás bizonyosságát is. Az embert a természeti törvény felismerése és felfogása, a halál gondolatával való foglalkozás, a halálra való készülés, majd az elhunytra való emlékezés különbözteti meg a többi élőlénytől.[2] A halál tudata kultúraformáló erő, mindazokat az ismereteket, szokásokat, rítusokat és intézményeket, amelyek a halállal és az elmúlással kapcsolatosak, az adott társadalom kultúrája kodifikálja, az egyén ezekkel a kultúrát jellemző jelekben találkozik. A társadalom eligazítást nyújt és időről időre felméri tagjai körében a halálkép világképbe történő ágyazottságát, az élők és a holtak viszonyáról alkotott tudást és ismereteket, cselekvési stratégiákat.[3] A paraszti közösségek önálló elképzelésein alapuló népi vallásosság olyan rítusokat, képzeteket termel és tart fenn, melyeket az egyház képtelen teljes egészében integrálni, ezért a halállal és a halottal kapcsolatos eljárásokban elfogadott, megtűrt és tiltott viselkedések egyaránt előfordulnak.[4]

A parasztdemetőkkel foglalkozó kutatók közül sokan párhuzamot vontak a falu és a temető, élők és holtak térfele, élő falu és halott falu között. Ennek a megfigyelésnek köszönhetően ismerték fel, hogy a temetők voltaképpen az élő települések képére vannak kialakítva, a városi temetők keskeny útjaikkal a várost, a falusi temetők szabadon kanyargó ösvényeikkel a falu térszerkezetét idézik. Élet és halál a tradicionális kultúrákban nem válik élesen szét egymástól, a halottak település közepére vagy peremére pozícionált térfelét gyakran látogatták, az ide ültetett fák és füvek hasznát számban tartották.[5]

László Gyula szerint a régi temető lényegében halott falu, amelyben az élő falu gazdasági és társadalmi törvényei hatnak, Balassa Iván meglátásában a temető egy közösség, melyben az élő közösségben működő sajátosságok, szabályok érvényesülnek.[6]

A temetők dombokra, száraz magaslatokra történő helyezése már az Árpád-korban kialakult. Azzal a szándékkal temették magasabban fekvő helyekre elhunytakat, hogy megvédjék a talajvíz vagy az áradások ellen.[7] Másrészt a halottak figyelemmel követték az élőket, ellenőrizték, hogy megfogadták-e tanácsaikat, útmutatásaikat, segíthették is őket. A temetőket legtöbbször a településtől keleti irányban alakították ki, hisz a hiedelmek szerint az északi oldal a gonosz szellemek tanyája.[8]

A Kis-Küküllő és a Nyárád, illetve a mellékfolyóik völgyeiben fekvő települések többségében a köztemetők kialakulása két-három évszázaddal ezelőttre tehető. A temetkezők anyagi helyzete és felekezeti hovatartozása alapján több temető is használatban lehetett egyes településeken. Balavásáron például 1864-ig a szegényeknek külön temetőjük volt. Az újparasztokat (cigányok) legtöbb faluban a temető szélében helyezték végső nyughelyre, a zsidók mindig elkülönülten temetkeztek.[9]

Erdély-szerte szokásban volt – a közigazgatási tiltás ellenére –, hogy azokon a településeken, amelyeken a családi telkek a temetőig nyúlnak, a saját kertbe temetkeztek, Marosszéken a Kis-Küküllőtől jobbra és balra fekvő településeken Balavásártól Sóvidékig több helyen, például Havadtőn, Gegesben, Nagykenden, Bözödön, Bözödújfaluban, Ravában, de Sóvidéken és Székelyföld több településén is.[10] Havadtőn 1882-ben özvegy Kiss Andrásné született Csiszér Zsuzsánna elhalálozási dátuma után az anyakönyvvezető a temetés helyeként megjegyezte: „saját kertje".[11]

Telken kívüli családi kertben is találunk sírkerteket, Havadtőn ilyen a Kovács-temető, a Nyárád

[1] A dolgozat a 2013–2014-ben Havadtőn végzett temetőrehabilitációs munkálatok során felbukkant adatokra épül. A munkálatokat a Pro Havadtő Egyesület szervezte. A levéltári kutatást és a tanulmányírást az MTA Domus Ösztöndíja és a BGA pályázati programja támogatta. Lásd még KINDA István 2014, KINDA István 2015.

[2] KUNT Ernő 1995, 83.

[3] KUNT Ernő 1995, 31, 34.

[4] Vö. KUNT Ernő 1995, 89.

[5] BALASSA Iván 1989; KUNT Ernő 1995; PÉTERFY László 2005.

[6] Lásd BALASSA Iván 1989, 72.

[7] KUNT Ernő 1995, 229.

[8] BALASSA Iván 1989, 16.

[9] KUNT Ernő 1987, 217.

[10] ADORJÁNI Rudolf 1986, 63; NAGY Zsolt 2013.

[11] MMÁLt HRA I.

menti Szentmártonban a Rozsnyay-sírkert, Gálfalván a Csiki és Fekete családok sírkertje. Sokfelé a határ dombos részén elszórtan fekvő családi kertekbe, másutt a szőlőben levő családi sírokba, vagy egykori földjeik végébe, illetve a közös temető körüli családi sírkertekbe temetkeztek.[12] Havadtőn egy-két sírból álló családi temetők is léteznek a dombra rúgó telkeknél.

A társadalmi hovatartozás hangsúlyozása elsősorban a temetőn belül elfoglalt hely, később a halott emlékére készült sírjel minőségében jutott kifejezésre. Az utóbbi két évszázadban a társadalom tagolódása a temetőben is megnyilvánult a nemzetségi és családi temetkezésekben, a rokonság igyekezett egymás mellé temetkezni, így családi, nagycsaládi csoportok alakultak ki a székelyföldi temetőkben, ahol a sírokat nem sorban, hanem csoportosan ássák.[13] A házastársak egymás mellé temetése a 17–18. században az igények változása miatt vált szokássá.[14] Kutatásunk szerint a havadtői temetőben néhány esetben a szomszédság továbbélését is meg lehet figyelni.

Korábbi századokban a temetőket kapuval, kerítéssel, árokkal vagy sövénnyel választották el a külső területektől, helyenként a természetes környezet – árok, domb, erdő – eleve elhatárolja a temetőt. Havadtőn a régi köztemető két árok által körbefogott domboldal, melynek alsó szélét a határba vezető út választja el a kertektől.

Székelyföld paraszti temetőiben a sírok tájolása kelet–nyugat irányú, ám némely településen – például Nyárádgálfalván és Ravában – helyi sajátosságként észak–dél irányban temetkeztek. A felhantolt sírt minden esetben megjelölték. Sok évszázados szokás szerint régebben az elhunyt fejéhez vagy lábához emlékjel gyanánt fát ültettek, ezt az aktust egyes kutatók az ősi hitvilág életfa motívumával is összefüggésbe hozzák. Tény viszont, hogy a régi temetők ma is tele vannak gyümölcsfákkal – szilva, dió, alma – és díszfákkal – akác, orgona, bukszus. A 20. század első évtizedében Kisküküllő vármegye egyes településein a sírokat csak az egy éves gyászidőt követően kapálták fel, hogy virágot – rózsa, viola, szegfű, nefelejcs, liliom – ültessenek a sírra,[15] máshol engedték, hogy a természet visszahódítsa, benője a fű. A kutatók szerint a virágágyások készítése általánosan a 20. század közepétől terjedt el,[16] de a hozzátartozók elhalásával néhány évtized karbantartás után valamennyi sír újra befüvesedett.

A sírjel a halott sírjára helyezett új testként értelmezhető – fejfa, bálvány –, ahová a lélek megtérhet, díszítése a halott nemét, korát, rangját, foglalkozását jelezte, az írástudás elterjedésével pedig a szimbólumok nyelve egy új médiummal egészült ki, a prózai vagy verses epitáfiumokkal.[17]

Székelyföld sírköves településeinek temetőiben legkorábbról a 18. századtól maradtak fenn datált sírkövek. Péterfy László szerint korábban is lehettek terméskőből állított egyszerű sírjelek, amelyeket csupán jelként, felirat és alakítás nélkül helyeztek a sírokra. Kutatásai során az 1960–70-es években több ilyen kő is fellelhető volt a Kis-Küküllő és a Nyárád menti temetőkben, melyeknek az ősi hiedelem szerint a halott lelkét megkötő szerepük volt.[18] Havadtőn a temetőben még négy évtized múltán is találtunk néhány olyan méretesebb görgeteg követ, amely – ismerve a temető talaját – bizonyára nem a temetődomb agyagos talajában „termett", hanem máshonnan került oda.

Falvakon is legkorábban csak az előkelőbb származású halottaknak állítottak sírkövet patakból kiemelt lapos, faragatlan kő sírjelet, melyre rávésték a halott nevét.[19] Egyes településeken a 18. század végi, máshol a 19. század harmadik-negyedik évtizedéből datált sírkövek számítanak réginek.[20] Sámuel Aladár Kisküküllő vármegyében legrégebbiként az 1707-es oláhkocsárdi követ említi.[21]

A viszonylagos késői megjelenése ellenére a kő sírjel nagy változáson ment át egy bő évszázad alatt. Néhány évtizedes fáziskéséssel az általános művészeti irányzatok jellemzői is megjelentek a paraszti sírköveken, akadt köztük a barokk, rokokó, klasszicizmus stílusjegyeit magán viselő példány is.[22] A 19. század végén és a 20. század elején a jobb módúak már terméskőből vagy gránitból, a valóban tehetősek karrarai márványból állíttattak sírkövet szeretteiknek.[23] Kunt Ernő hívja fel a figyelmet, hogy a sírköveken többféle kódolási mód egymásra rétegződése figyelhető meg, a térbeli tagolás, a forma és a díszítés később síkdíszítményként a felületre vitt szimbólumokkal bővül, a szöveg pedig a szimbólumok kiüresedése után került a kőre, majd azt újabban a fénykép egészítette ki.[24]

Kunt Ernő szerint a társadalom annyira magától értetődőnek és természetesnek találta saját fennállását, annyira bízott hagyományai erejében, hogy nem akart mindenáron kiterjeszkedni az időben, ezért sírjeleit nem készítette időálló anyagból.[25] Érvelése

[12] ADORJÁNI Rudolf 1986, 63; PÉTERFY László 2005, 222.
[13] BALASSA Iván 1989, 72; ADORJÁNI Rudolf 1986.
[14] Lásd KESZEG Vilmos 2008, 318.
[15] SÁMUEL Aladár 1918, 104.
[16] PÉTERFY László 2005, 25.
[17] ADORJÁNI Rudolf 1986.
[18] Lásd PÉTERFY László 2005, 15.
[19] PÉTERFY László 2005, 68–70.
[20] POZSONY Ferenc 2015.
[21] SÁMUEL Aladár 1918, 104.
[22] BALASSA Iván 1989, 54.
[23] SÁMUEL Aladár 1918, 104.
[24] KUNT Ernő 1987, 232.
[25] KUNT Ernő 1987, 235.

a fejfás temetőkre igaz lehet, látnunk kell azonban, hogy egyes falusi közösségekben az utóbbi évszázadokban egyre szélesebb körben igényelték a vésett-faragott kő jelentette síremléket, a tehetős személyeken kívül a szegényebbek is szerényebb köveket – azaz időállónak ismert anyagot – állítottak hozzátartozóik sírjára.

Irattári vallomások

Havadtő 19. századi presbiteri jegyzőkönyvei és anyakönyvei viszonylag szűkszavúan örökítettek meg elmúlással, halállal kapcsolatos információkat. Temetésekre, temetőre, sírokra vonatkozóan nem sikerült nyomára akadni feljegyzéseknek. Annak ellenére, hogy a gyermekhalandóság, illetve a járványok pusztításának következtében sűrűn találkoztak az elválás szükségszerűségével, a hivatalos egyházi iratok figyelmen kívül hagyták az egyházi szertartáson kívüli, immár a népi vallásosság körébe eső rítusokat. Közvetett információk alapján azonban némi képet alkothatunk a 19. század második felének egyházzal, vallásossággal, halállal kapcsolatos felfogásából, cselekvési stratégiáiról. Megtudjuk, hogy református elődeink is féltek az átoktól, a halottakat a templomban búcsúztatták el, a koporsókat két-három szál deszkából készítették helybéli mesterek, a koporsódeszkáknak éveken átívelő értéke volt a korabeli gazdasági viszonyok között.

Példáink szerint a 19. század végén a világképhez szervesen hozzátartozott a kimondott szó erejébe vetett mágikus hit, a túlvilági boldogulás bebiztosítása. Egy 1870-es bejegyzésből megtudjuk, hogy a beteg csecsemőt a református pap akkor is kötelességének érezte megkeresztelni a túlvilági nyugalma biztosítása érdekében, ha a szülők nem voltak reformátusok. „Andrási Gergelynek nőjétől, Nagy Juliától született leánya Juliska. Bizonyságok: a' Bába Havadi Daniné és hajadon leány Nagy Rakhel. Jegyzés. Ámbár a' szülék egység hitüek[26] a' szülék kivánságára, mivel a' tsetsemő a' Bába jelentése szerint halálin valo, kereszteltem meg (Lászlo Gergely).[27]

A nem református felekezetűek esetében mind kereszteléskor, mind temetéskor problémát jelentett a papi szertartás. Az erdőszentgyörgyi ortodox egyház adataiból megtudjuk, hogy 1849–1850-ben Havadtőn 25 ortodox hívő élt,[28] így nem meglepő, hogy Havadtő temetőjében több görög katolikus kereszttel díszített sírkő áll, de ugyanitt tucatnyi római katolikus sírkövet is fellelhetünk. 1887-ben téma volt a presbitériumban, hogy „Surányi Albert rom. chat. vallású leányájának a halálakor harangozzanak-e?" A presbiterek feltételhez kötötték a református harang meghúzását: ha a gyászoló apa kötelezi magát, hogy félbéres egyházmegyetag lesz a továbbiakban. Surányi Albert elfogadta a hosszú távú anyagi megterheléssel járó feltételt, hisz a lánya túlvilági nyugalma forgott kockán.[29]

A cigányok keresztelése és halála esetén nem találtunk feltételekre utaló bejegyzéseket, így minden bizonnyal Havadtő újparasztjai református valláson lévőknek számítottak. 1849 júniusában „Ujj magyar Jakab Vaszi 3 éves fiatskája kútba fúlt"[30] – adja hírül az anyakönyvi bejegyzés. 1867-ben pedig sátoros cigány családban anyakönyveztek születést, a csecsemőt a református pap keresztelte meg: „Havadtőn lako Sátoros Balás Mitrának feleségétől Rostás Klárától született leánya Lidia. Keresztszülék: Nati Samu, Balás Klára Nati Samuné. Bába Havadi Mosesné."[31]

1885-ben az egyház tagjai megvádolták Csombor István presbitert. A jegyzőkönyvet vezető pap bejegyzéséből kiderül, az érvek ütköztetése nyomán az „egyházfiak kibékültek és panaszaiktól elállnak, mivel Csombor István presbyter átokkal is erősitette elöl írt vallomását".[32]

A temetések egyházi része a halott templomi elprédikálását is magába foglalta, tudjuk meg egy 1883-as bejegyzésből, amelyből kiderül, hogy a koporsót a család, az ún. *keservesek* ülték körül. „Feladja isk. tanitónk azt, hogy a templomba levő ülőpadon -ban nincs mindenikbe lábdeszka, sem a keservesek számára, ülőpad, melyet a koporsó mellé tegyenek temetés alkalmával.[33]

Az egyik egyházfi halálakor a presbitérium az egyház tulajdonát képező faanyagból két szál deszkát bocsátott a hozzátartozók rendelkezésére, hogy abból szerettüknek koporsót készíttessenek. Egy presbiteri gyűlésen napirendi pontként szerepelt a kiutalt faanyag elkönyvelése, kérdéssé vált, hogy a faanyag kifizetését követeljék-e az utódoktól vagy tekintsenek el az adósságtól. A presbiterek kegyes döntést hoztak: a két szál deszka ajándék az egyházát hűségesen szolgáló néhai egyházfinak. „V. Fodor László egyházfinak adatott 2 szál deszka koporsónak, kérdeztetik elengedik-e hogy az utodai ne fizessék meg vagy nem? V ad. Mivel 16 évig hüségesen folytatta egyházfiui hivatalát minden fizetés nélkül, az adott 2 szál deszka visszaadása vagy megfizetése el engedtetik."[34]

Az egyházi levéltár adatai a koporsókészítés tekintetében is szerencsésen kiegészülnek egy sírkő felira-

[26] unitáriusok
[27] MMÁLt HRA II, 15v.
[28] Lásd BARTOS Miklós – DÖME László 2005, 82.
[29] HRE Pj 1876–1898, 230.
[30] MMÁLt HRA I, 91v.
[31] MMÁLt HRA II, 10v.
[32] HRE Pj 1876–1898, 183.
[33] HRE Pj 1876–1898, 176.
[34] HRE Pj 1876–1898, 3.

tával, amelyből megtudjuk, hogy a koporsókészítést gyakorlott asztalosmesterre bízták, Sándor János minden bizonnyal a kor ismert helyi koporsókészítője volt: SÁNDOR JÁNOS / EMLÉKÉRE AKI ÉLETÉ / BE SOK KOPORSOTT / KÉSZÍTET MEGHOLT / 45 ÉVES KORÁBAN / 1878 MÁJUS 21én – áll a síkövén.

Egyházi forrásaink még egy temetési kellékről informálnak, a toronyba tűzendő gyászlobogóról, amely Havadtőn 1896-tól vált szokássá egy katolikus család felajánlásának hatására. „Beátha István és neje rom catholikus vallásuk az egyházközségnek ajándékoztak egy 3 frt. 20 kr. értékű fekete ternoból készült gyászlobogot két bojttal, oly formán hogy halálozás alkalmával egész temetésig álljon a toronyba kitéve. Presbitériumunk köszönettel fogadja és az ajánlat szerint fogja használni."[35]

A helyi egyházközség vezetősége a templomi és temetőhasználati szokásokra is hatással volt. 1892-ben előírták, hogy a fiatal nemzedék melyik belső tereit használhatja a templomnak: „az ismétlő fiúk részére az első kar, a minden napi fiu és leányok részére a templom piacza, az ismétlő leányok pedig a többi leányok között helyezkedjenek el."[36]

A harangozói állás megüresedésével harangozóválasztásra került sor, melynek kapcsán meghatározták a betöltendő állást elvállaló egyháztag teendőit. Ezek a következők voltak: „1. Templomra harangozni, 2. az orgona fuvoját nyomni, 3. az egyházi leveleket hordozni, 4. halottaknak s. i. a mi részünkben lévőknek a halottas háztól segítség és élelem adás melett díj nélkül harangozni / a más részen lévőktől segítség s élelem adáson kívül 33 kr fizetési díj mellett köteles harangozni."[37]

Nagy Sándor havadtői lévita tanító az 1900-as évek elején – amint leírja öregkori visszaemlékezéseiben – nem csak oktatta a falubeli gyerekeket, hanem sokszor maga prédikálta el a járványok legfiatalabb áldozatait. „Az egyház filiája volt az erdőszentgyörgyi anyaegyháznak, ahonnan a lelkész, minden második vasárnap szolgált be, – így hát papi teendőket is végeztem a szószékben s a kisebb gyerekek önálló temetését."[38]

Hiába forgattuk át a levéltári forrásokat, a temetések megtörténtére vonatkozó adatokon kívül semmi adatot nem közöltek a lelkészek a temetés lefolyásáról, a temetőről, az emlékjelhagyásról. Hivataluk a temetési szertartás megtörténtének a rögzítésére korlátozódott, *prédikációs* és *énekes halott* bejegyzéseik őrizték meg, hogy az elhunyt családja áldozott-e a papi szertartásra vagy megelégedett a lévita tanító áhítatával és énekével.

A halál ideje, okai

Az elmúlt századokban közösségileg elfogadott mintázatai alakultak ki a halál percepciójának. Mint a földi életben mindennek, a halál eljövetelének is rendelt ideje van az ember életútjában. Szép halálnak nevezik a bejárt életút végén bekövetkező szenvedésmentes, csendes elmúlást, amikor már az unokák felnövését is megérte – igazából ez az egyetlen elfogadott, óhajtott módja a földi élet elhagyásának.[39] Fiatalabb korban betegség, baleset, azaz tragikus módon következett be számtalan haláleset. Jegyzőkönyveinkből kiemelkedik a csecsemők, kisgyermekek kiugróan magas elhalálozási aránya, jól láthatóan egy-egy járvány kegyetlenül megtizedelte a falu legkisebbjeit. Havadtőn 1841-től skarlátjárvány ütötte fel a fejét, s több hullámban szedte áldozatait, majd igazából 1843-ban csúcsosodott ki.

Az anyakönyvek *Elhalálozások* fejezetének végigolvasása során a legváltozatosabb betegségek és halálokok kerültek felszínre. Rettegett betegségekként *agyvelőgyulladás*, *aréna* (rágcsálók terjesztette vírusos megbetegedés, influenzaszerű tünetekkel), *aszkórság* (tüdőkór), *forró nyavaja* (láz), *forró betegség* (láz), *guttaütés* (agyvérzés), *gyomorszorulás*, *hagymáz* (kiütéses tífusz), *hidegrázás* (láz), *himlő*, *himlő ki nem üthetés*, *inláz*, *járvány*, *köhögés*, *köszvény*, *oldalfájás*, *sárgaláz*, *skárlát*, *sorvadály* (tuberkulózis), *sülybetegség* (szifilisz, skorbut vagy egyéb bőrdaganatos megbetegedés), *száraz betegség* (tüdőbaj, tuberkulózis), *torokfájás*, *toroklob* (torokgyulladás), *tüdőgyulladás*, *tüdőlob* (tüdőgyulladás), *veres himlő*, *vérhas*, *vízkórság* (ödémás betegség) szerepel a feljegyzésekben. Egyéb halálokok közt *elgyengülés*, *öregség*, *öregségi elgyengülés*, *rendes betegség*, *szülés*, *gyilkosság*, *nem tudatik*, *szerentsétlenség*, *sérülés* található az elhunyt neve után.[40]

Az elhunyt sírjára kerülő sírjelek készíttetése a közvetlen hozzátartozók, örökösök kötelessége. A falusi kőfaragók sírkövei egészen apró, fél méteres magasságtól másfél-két méterig terjednek, fél méter körüli szélességűek, vastagságuk szintén változó: néhány ujjnyi szélességtől tenyérnyi vastagságig. Fontos megjegyezni, hogy a köveken feltüntetett évszám nem a sírkő készítésének évét jelöli, hanem az elhalálozás évét, sok sírkő ugyanis vagy az első évfordulóra készült el, vagy – nem ritkán – 5–10–15, olykor 25 évvel később került a sírra.[41] Nem vagyunk azonban

[35] HRE Pj 1876–1898, Pótlás 43–44.
[36] HRE Pj 1876–1898, 318.
[37] HRE Pj 1876–1898, 9–10.
[38] NAGY Sándor 1965.
[39] Bővebben lásd KUNT Ernő 1995, 84–90.
[40] Lásd MMÁLt HRA I.
[41] Néhány példa: a) 1854 aug: 18 / KEREKES MIHÁLYNÉ / MOLNÁR JUDITH / MEGHOLT 53 éves / KORÁBA / írta

biztosak abban, hogy kijelenthetjük: egyetlen esetben sem készült el a vésett feliratú sírkő a temetés napjára. Erre egyes kövek elnagyoltságából, ugyanannak a halottnak készült későbbi, mívesebb változatok megtalálásából következtetünk. Egyes településeken – főleg katolikus vidékeken – szokás volt az első évfordulóra elkészíteni a sírjelet, s az ilyen sírkőállítási munkák újabb alkalmat jelentettek az elhunyt emlékének a fenntartására. A halottak kilétének a számontartása, a rájuk történő rituális emlékezés – például halottak napján –, a sírok gondozása legtöbb 3–4 generáción ível át, addig, míg a legidősebb családtag ismerte a halott elődöt.[42]

A 19. század végén minden bizonnyal már sok sír elhagyatottá, gondozatlanná vált, mert a havadtői presbitérium határozatot hozott arra vonatkozóan, hogy a temetőt rendbe kell tenni, a túlszaporodott díszfákat, bokrokat ki kell vágni: „A temető kertben levő tövis és liczeum bokrok kiirtása. Felhatalmaztatik tanitó aa. (atyánkfia) arra, hogy a temetőben levő tövis és liceumbokrokat irtassa ki."[43] Hasonló átfogó temetőtakarításokra az idősek visszaemlékezése szerint az 1950-es években, illetve legutóbb 2013–2014-ben került sor.[44]

Temetőbeli jelek és reprezentációk

Havadtő régi temetőjének kutatása nyomán megállapítható, hogy a 19. század első felében a sírkőállítás a család részéről anyagi erőfeszítést, a kőfaragó részéről szakmai kihívást jelentett. Egészen a 19. század végéig érezhető a kövek üzenetén, művészi vagy puritán kivitelezésén, hogy az elhunyt személy milyen helyet foglalt el a társadalmi hierarchiában. Az egyértelműen reprezentatív céllal készült kövek mellett olyanok is vannak, amelyek a kőfaragó vagy az elhunyt barátainak, falustársainak kegyességéből kerültek felállításra. Dombrádi Mihály napszámos sírköve különleges teniszütő alakja, szövegének versbe szedett volta miatt is különleges, de azért is, mert megörökíti Kerekes Mihály kőfaragó, valamint Havadi András és Szakács György köves nevét, illetve az adományozás tényét – amint írja, ha lett volna rokon, a sírkő árát, néhány ezrest kértek volna. ITT NYUGSZIK DOMRÁDI / MIHÁLY EGY HIV SZOLGA A / KI HAVADTŐN MINDEN JÓ / GAZDÁNAK VOLT A NAPSZÁMOSA / A MÉG JOL TUDOT DOLGZNI / MINDEN KI KAROLTA VÉNSÉ- / GIBEN SENKI SE ÁLHATA E / SIR KÖVET IRTA KEREKES / MIHÁLY HAVADI ANDRÁS KÜL / ÉS SZAKÁCS GYÖRGY KÖVES / ATÁK EGY PÁR EZERESEIT / LET VOLNA ROKON KÉRIK / VOLNA.

A kőfaragás helyi kialakulását követően a 19. század második felében állított kövek változatossága arra utal, hogy a sírkőfaragók gazdag kínálattal és alkalmazkodó készséggel igyekeztek megrendelőket szerezni.[45] Vegyük sorra a faragott sírkövek díszítményeinek és jeleinek legfontosabb kategóriáit!

A felhasznált kőanyag több típusú homokkő, ritkább esetben andezit vagy trachit. A faragás technikájára a 19. század első felében a vésés jellemző, Menyhárt Károly sírkövei közül a század közepén több domború faragással készült. Abból, hogy csak az ő művein találkozunk a domború faragással, arra következtethetünk, hogy a konkurens kőfaragók nem tudták művészetüket hasonló tökélyre fejleszteni.

A betűtípusok igen változatosak. A legkorábbiak közt is találunk kézírásos megoldást, de szálkás, talpas antikva betűkkel feliratozott köveket is. Egy erősen degradálódott, trombitás angyalt ábrázoló kő utolsó betűtöredékei gótikus jellegű fraktúr írásjelekre engednek következtetni.

A köveken alkalmazott díszítőmotívumok közt a leggyakoribb a virágornamentika. A legkorábbi virágos díszítmény megfogalmazása a Menyhárt Károly és a Szopos István sírkövein nagyjából azonos: a kő felső felén egy középre helyezett tulipánból két oldalra nyíló két tulipán, illetve a kő két oldalán felfuttatott szárból középre nyíló két tulipándíszítmény tűnik fel több kövön is.

Menyhárt kövei néhány év leforgása alatt hatalmas változást mutatnak: a faragó mind a kő alakjában, mind díszítményében teljesen egyedi hangot ütött meg, melyeket kortársai nem utánozhattak. A korai köveken a növényi ornamentika számtalan variánsában megtalálható a köveken: az indás, leveles, virágos díszítés mellett olaszkorsóból kinövő virágcsokor, valamint cserépbe helyezett virág is több követ díszít.

Malonyay Dezső népművészeti monográfiájában megjegyezte, hogy „ritkaság számba megy a malomfalvi temető egyik sírkövének egyik alakos díszítése, mely arckép akarna lenni." Balassi Iván egyediként tekintett arra a Királyfalván álló kőre is, amelyet Kós Károly közölt, melyen egy férfifejet vésztek a sírkő felső részébe.[46]

Menyhárt Károly / 1864; b) DOMS / A FIÚI TISZTELET / EMÉLTE E SÍRKÖVET / A LEGJOBB ÉDESANYÁNAK / MENYHÁRT / MOZSESNÉ / BALOG BORBÁRÁNAK / MEGHALT 1869BE / …SEDTEM 4IK ÉN …. ÉNEK / 64IK ESZTENEJÉBEN / 1871; c) D. O. M. S. / N. és N. / MENYHÁRT MOZSES / SZÜLETETT / 1806 / MEGHALT / 1873 / DECEM:4éN / KÉSZITETE A FIA / KÁROLY 1885.

[42] KESZEG Vilmos 2008, 318.

[43] HRE Pj 1876–1898, 7. Pótív.

[44] Lásd KINDA István 2014, KINDA István 2015.

[45] PÉTERFY László 2005, 38.

[46] BALASSA Iván 1989, 71.

A havadtői temetőben több antropomorf ábrázolású sírkő is megtalálható, egy kérdéses példány kivételével mind a Menyhárt Károly munkái. A legkorábbi vélhetően az 1844-ben tüdőgyulladásban elhunyt Tar János megyebíró sírköve a „jo honfi Hiv Férj Gondos gazda és Apa, 6 évig erélyes és kies Tornyunkat buzgo szorgalomal épittetö Megye Biro" emléke került megörökítésre a templomtorony domborművével és a megyebíró arcképével díszített egyedi alkotáson *(1. ábra)*. Egy másik, 1852-es datálású, különlegesen gazdagon faragott munkát Taar Mihály emlékére készített *(2a–b. ábra)*.[47] Az ezt követő három évtizedből nem maradt fenn antropomorf alkotás, de az 1880-as évek közepén több darab is készült. 1885-ben saját apja, Menyhárt „Mozses" emlékére állított mindkét oldalán faragott remeket, a hátoldalon apja profilból ábrázolt bajuszos arcképe egy kerek rámában/kiterjesztett félholdban jelenik meg, alatta a magyar címerpajzs a nemzeti hovatartozást és elköteleződést jelzi az utókor számára *(3a–b. ábra)*.

Kerekes Péter emberi alakot idéző sírköve szintén 1885-ben készült, s bár körplasztikának tűnik, valójában dombormű, mely nem biztos, hogy a Menyhárt Károly alkotása – vélekedett a faragászati technikákban otthonosan mozgó Péterfy László *(4. ábra)*.[48]

Mitra Juliánna kétéves és három hónapos kisgyermek valószínűleg az 1880-as évek végén hunyt el, a dátum utolsó két száma lekopott szépen faragott sírkövéről. A koronamotívum szoros rokonságot mutat a Szent Korona-ábrázolásokkal. Alatta egész alakos, mindkét kezében virágot tartó szoknyás, hosszú hajú lány látható *(5. ábra)*.

Bálint János volt m. királyi honvédhuszár számára 1889-ben készült el kisebb méretű, ám kivitelezésében annál díszesebb sírköve, melynek fő motívuma egy lovon ülő csákós, bajuszos huszár *(6. ábra)*. A fentebb említett trombitás angyalt ábrázoló kő felirata teljesen levált, az alsó részen látható betűtöredékek magas művészi erővel megalkotott munkára utalnak. A szárnyakkal ellátott angyal a felirat fölötti mezőben lebeg *(7. ábra)*. A kő alsó peremén jól kivehető az M. K. monogram. Menyhárt Károly kézírása, melyet az 1850-es évektől az egyházi jegyzőkönyvekben is megtalálunk, ugyanazzal a kalligrafikus kézírásos vonalvezetéssel került bevésésre az általa készített kövekbe is, ha éppen nem iniciálékkal rövidítette nevét. Hasonló kézírással csak kortársa, szomszédja, Szopos István dolgozott. Szintén Menyhárt Károlyra utal néhány motívum, melyek számos általa készített kövön feltűnnek: az epitáfium után két oldalról behajló, két-két liliomszerű levél; a feliratmező két alsó szélébe vagy az alá faragott három-három befele néző levélből álló apró kompozíció; a kő két peremén diszkréten felfele futó hullámzó, leveles inda.

A feliratok nyelvi megfogalmazása nem mindig egyedi: a szabványszerű adatok – elhalálozás ideje, név, életkor – olyan szófordulatokba vannak foglalva, amelyek ugyanazon mesterre engednek következtetni. Legkorábbi köveinken a dátum és a név után az „x év után e sírbe tétetet" formula olvasható, kicsivel később az „itt nyugszik e világból kimult XY életének x esztendejében" típusú szövegek terjedtek el.

Temetőkutatásunk során különleges információk is felszínre kerültek. Az egyik újabb stílusú, 1869-ben elhunyt számára készített kő bemélyített szövegmezeje egy korábbi sírkő feliratának és díszítményének félig-meddig sikerült eltüntetésével került kialakításra. Az újabb kő biztosan nem Menyhárt Károly munkája, a korábbi viszont valószínűleg az volt. A kő újrahasznosítására a megbízást vélhetően a családtól kapta a kőfaragó, akinek a rendelkezésére nem újonnan szerzett alapanyagot, hanem egy néhány évtizeddel korábban elhunyt „régi" sírkövét bocsátották. A kő fején, vállain és a domború részeken jól kivehető az egykori virágornamentikás díszítés: a kő két szélén felfele futó vésett vonal a kő nyakán befele hajlik, ez a két szár tartja a központi motívumot, a Menyhárt Károlytól és Szopos Istvántól ismerős tulipánt. A kő új motívuma egy szívből kinövő virág, két oldalra lehajló két-két levéllel és egy-egy bimbóval. Felirata: ELHERVATT A / VIRÁG MÉG BIMB / BO KORÁBA / SZOMBATI JÚ / LIÁNNA 8 ÉV / VES KORÁBA TÉ / TETET E SIR BA / 1869CEDIK ÉV / ELSŐ NAPJÁN. Az epitáfium stiláris és ortográfiai megoldásai is kétséget kizáróan egy újabb kőfaragó mellett szólnak, vélhetően Kerekes János munkájáról van szó.

Köveink díszítményének egy csoportját a foglalkozásra utaló eszközök szerepeltetése jelenti. Leggyakrabban az eke, gazdasági szerszámok csokra, szőlőtőke jelenik meg a földműves sírkövén, a honvédek síremlékei keresztbe tett kardot és puskát ábrázoló díszítményűek. Az olvasott, tanult személyek – Menyhárt Károly apja, Mózes, Király István lévita tanító, Gáll Gábor pap – státusát nyitott könyv szimbolizálja. Egyetlen sírkövön kőfaragásra utaló szerszám is feltűnik, egy kétélű csákány egy virág/nap társaságában, a felirat azonban a kő porózussága és rétegzettsége miatt erősen lekopott, nem tudjuk, ki nyugszik alatta.

Korábban említettem, hogy a sírkövek a hantra nem a temetés napján, hanem évekkel, akár több évtizeddel később kerültek. Az időbeli távolság, illetve a hivatalos okiratok szűkössége miatt megeshetett, hogy évekkel is elvétették a kövek datálását, a születés vagy a halál idejét, az évszámok tehát nem minden

[47] A kő a továbbiakban részletesebben is ismertetésre kerül.

[48] PÉTERFY László 2005, 90.

esetben pontosak. Varga Mihály és felesége, Nagy Mária egymás mellett álló sírköveit két különböző mester készítette. A korábban elhunyt asszonynak Menyhárt Károly faragott rendkívül díszes síremléket 1851-ben, VARGA MI / HÁLYné + NaGY / MÁRIa + életenek 48 / ESZTENDEIben SEP / 3 Kán 1851 / I: M:KÁ: felirattal *(8. ábra)*. A férj szinte három évtizeddel élte túl asszonyát, 1879-ben halt meg, s számára már vélhetően Kerekes János készítette a puritán, egyszerű sírkövet. Felirata: VARGA MIHÁLY / NYUGÓSZIK e SRBA / AKI MEGHÓLT 74 ÉV: / VES KÓRÁBA 1879BE / ÁPRI 13a : ÖZVEGYEN / ÉLT 32 ÉVEKET.

Bár kettejük halála között 28 év eltérés van, a hálás utókor emlékezete szerint apjuk 32 évig volt özvegy. Példánk annak a szemléltetésére is kiváló, hogy a többnyire még oralitáson alapuló másfél-két évszázaddal ezelőtti társadalom által kőbe vésett adatainak milyen szinten kell hitelt adni.

Nem csupán Gáll Gábor pap volt az, aki még életében elkészíttette saját és neje sírkövét. Csiszér János és felesége legyező alakú sírköve már az utolsó homokkövek közé tartozik, az 1930-as évek közepéről. Ekkor már valószínűleg ifj. Kerekes János, illetve Kerekes Mihály kőfaragó dolgoztak még homokkőből, de már megjelentek az új, működő vagy öntött beton sírjelek is. A feleség elhunytával a hátramaradt férj a saját nevét is rávésette a sírkőre, halála után azonban már nem volt, aki kérje vagy elvégezze a két számjegy, halálának évtizede és az évszáma rávésését a már álló sírkőre. A kő felirata így az alábbi módon olvasható: ITT / NYUGSZIK / EGY JO ÉDES ANYA / CSISZÉR JÁNOSNÉ / TAR ESZTER / KI ÉLT 77 ÉVKET / és EBŐL PÁROS / ÉLETET 50 ÉVET / MEGHALT 1935 / FEBR. 9én / És JO FÉRJE / CSISZÉR JÁNOS / SZÜLT. 1853ba / MH. 19… / BÉKE PORAIKRA.

Havadtőn az utolsó datált homokkövön 1956-os évszám van, melyet az elhunyt szintén még életében elkészíttetett – E SIR KÖVET ÁLI / TATTA ÉLETÉBE –, így a halála után felállításra került darab már idejétmúltnak számított az új sírkőöntési eljárások fényében.

A vésett és domború faragással kialakított motívumok, díszítmények mellett már a 20. század második évtizedének a végén megjelent egy új médium az emlékállítás és üzenetközvetítés terén: egy 1918-as datálású homokkőből faragott sírkő felső díszítményének már csak a helye látszik – megjelent az első téglalap alakú fénykép a sírkövön. Bizonyára nem véletlen ez az újító lépés: a fénykép Kerekes János sírkőfaragó felesége síremlékének központi díszítménye. A domborfaragott virágkoszorú által közrefogott kép bizonyára városon készült, porcelánra égetett arckép lehetett.

A sírkőfaragók az egyéni munkák mellett nagyon sok szabványos, hasonló vagy egyforma követ készítettek. Bizonyára nagy újításnak számított a két világháború között, amikor a temetőben felállították az első műkőből készült síremléket. Bandi János 1942-es feliratú sírköve cementes-mozaikos homogén, szemcsés anyagból készült, amely nehezen tartja meg a vésett feliratokat, a betűk élei lekerekednek, nehezen olvashatóvá válnak. A 20. század 50-es éveitől aztán teljesen átálltak a cementes, mozaikos, márvány felhasználásával készült síremlékek készítésére, s ezzel feledésbe merült egy archaikus vonásokat továbbörökítő foglalkozás.

Élet, rang, presztízs – a sírfeliratok és a források tükrében

Havadtő 18. század végétől vezetett egyházi anyakönyveiben 1834-től megjelent az elhunyt származása is: a kategorizálás valószínűleg az anyakönyvet vezető beszolgáló lelkész ambícióját tükrözte. Az *armálista*, *sellér*, *Szabad Szekel* megnevezések azonban csakhamar eltűntek az anyakönyvekből, jól nyomon követhetően a feudális berendezkedést felszámoló 1848-as szabadságharc évétől. A 19. század második felében az elhunyt társadalmi státusát és vagyoni helyzetet a *marhás gazdák* és *gyalogszeresek* kifejezésekkel érzékeltették.

Már a temetőfeltárás szakaszában foglalkoztatott a gondolat, hogy a kisebb-nagyobb, szerényebb és díszesebb faragású kövek jelezhetnek-e társadalmi és vagyoni rangot, milyen megfontolások alapján készültek a rendkívül változatos sírkövek református, római és görög katolikus, csecsemő és aggastyán, férfi és nő sírjára. Az alábbiakban néhány különlegesebb vagy jelentősebb sírkőből kiindulva, levéltári és más írott dokumentumok alapján rekonstruálom az adott sírban nyugvó személy státusát.

Taar Mihály jó gazda

A feltárás előtti temető legkülönösebb sírköve Taar Mihály jó gazda számára készült, reprezentatív alkotás. Felirata: OC 25an / AZ 1825ban/ben / ELHUNYT 42 / ÉVES: JON HON / FI, ERÉNYES / GAZDA ÉS APA / TAAR MIHÁLY / EMLÉKÉRE / Emelte Jo Fija / Taar Mihály / 1852ben *(lásd a 2a–b. ábrákat)*.

A felirat fölött csuklóból levágott kézbe fogva hét darab gazdasági szerszám – fejsze, gereblye, ásó, kétágú villa, kasza, gabonaszóró lapát, sarló – került megformálásra. A kő hátoldalán különleges dombormű látható: középen életfa választja ketté a díszítményt, az egyik oldalon ülő pozícióban lévő szarvas, a másikon hosszú, hegyes szakállú, földig érő palástot

viselő, keleties kinézetű aggastyán, aki kezében papír/papirusztekercset tart. A díszítmény alsó sarkában körülhatárolt szövegmezőben a készítő neve és évszáma szerepel: Készítette Menyhárt Károly 1852. Péterfy elképzelhetőnek tartotta, hogy Menyhárt a sírkövet ifjabb Tar Mihály iránti hálája jeléül faragta, ugyanis ebben az évben nevezték ki Király István lévita mellé segédtanítónak, akinek pontosan ugyanabban az évben újabb egyedi sírkövet készített – a lévita végül csak 16 év múltán foglalta el nyughelyét a kő alatt.[49]

A sírkőfeliratból és az egyházi forrásokból kiderül, hogy Taar Mihály 1825. október 25-én hunyt el. A követ a halálát követően 27 évvel később helyezték el a síron, akkor, amikor az azonos nevet viselő fia a református egyház megyebírója volt már néhány éve (1848-tól). Forrásaink a családnév írását egyszerű Tar-ként jelölik, a kettőzött betűhasználat vélhetően előkelőbb származást hivatott hangsúlyozni. Népszámlálási adatsoraink csak az 1835-ben született ifj. Tar Mihályról tartalmaznak kevés információt: a családot 5 személy alkotta, a gazdászattal foglalkozó családfő tud írni és olvasni, felesége és két nagyobb gyereke olvas, a legkisebb még csak 5 éves.[50]

Felvetődik a kérdés, hogy mi jelezhette Tar Mihály sírját a halálától számítva a reprezentatív sírkő elkészültéig terjedő negyedszázadban? Választ nagyon sokáig nem sikerült adni, arra csak a 2013-ban elvégzett kiásása és újraállítása során derített fényt. A befejezettnek látott remek a föld alatt újabb motívummal lepett meg: a kő alsó részén keresztben markáns domborfaragással fél méteres ekemotívum vált láthatóvá, utalva az elhunyt jó gazda mivoltára. Lábához ékként feszítve korábban takarásban lévő kisebb, alig alakított szerény sírkövet találtunk, mely egyik oldalán bizonytalan vonalvezetésű, kezdetleges feliratot tartalmaz: 1824 / 25 októb / Itt nyukszik e VILÁG / BÓL KIMULt tAR miháj / ÉLETÉNEK 42 dik ESzten / dejében *(9. ábra)*. A kő minden bizonnyal a halált követő rövid időszakban került elkészítésre, készítője a 20-as években foglalkoztatott alkotó lehetett, mert ugyanattól a kéztől az 1820–30-as években több darabot is sikerült feltárni. A sírkövön a szöveg alatt egy apró méretű, stilizált ekemotívum került bevésésre, mely az újabb kövön megfogalmazott üzenetet – a jó gazda státust – tolmácsolta a maga szerény módján 1824 óta.

Szintén ennek a kőnek a lábától került kiemelésre egy másik paraszti sírkő – azonos kéztől, mint a fentebbi, az Tar Mihály neje számára készült, aki hat évvel később követte férjét a halálba. A kő szintén a föld alól került elő, felirata: 1832 1 decem / It nyukszik e világ / bol kimult Magya / rosi Anna Tar Miháj / Né életének 93dik / esztendejébn *(10. ábra)*. Különös, de vélhetően a patriarchális paraszti társadalom szemléletét tükrözi, hogy a hálás fiatal nemzedék csak az apjának készíttetett nagyméretű sírkövet, az anyja számára nem rendelt a felmutatni kívánt státushoz illő faragott alkotást.

Falusi honvédek

A havadtői temetőben három olyan sírkő is áll napjainkig, amelyek hajdani honvédek emlékét őrzik.

Egy vastag, termetes méretű kő fejdíszén keresztbe tett puska- és kardmotívum látható, melyet virágkoszorú övez. Mállásnak indult felirata arról tudósít, hogy az alatta nyugvó honvéd nem helybéli születésű: ITT NYUGSZIK / UDVARHELYSZÉKI KÁNYÁDI / SZÜLET(ÉSŰ) / MIKLÓSI ISTVÁN AKI / SZOLGÁLTA CS: KIR: ÉDES MA / GYAR HAZÁJÁT 38 ÉVEKIG / SZÜLETETT 18…. / ELHUNYT 1884 / MÁJUS HÓNAK 8IK / NAPJÁN *(11. ábra)*. Művészi megformálásából, az epitáfium megfogalmazásából arra következtetünk, hogy a falusi közösség elevenen tartotta a katonarendűek és leszerelt katonák emlékét, felnézett rájuk.

Egy másik szépen faragott alkotás képi megformálása sokkal expresszívebb: a csúcsíves kiképzésű kő fején lovon ülő csákós huszár látható. Felirata szintén erre a státusra erősít rá: ITT NYUGSZIK / BÁLINT JÁNOS / KI VOLT M. KIRÁLYI / HONVÉD HUSZÁR / M.HALT 1889 OKTO. 6 / 36 ÉVES KÓRÁBA / E KŐVET EMELTÉK / 4 LEÁNYTESTVÉREI / ZSUZSÁNA KATALIN / MÁRIA és JULIÁNA és ezek / nek Férjei 1894 *(lásd 6. ábra)*.

Csombor István sírkövén ellenben nem szerepel a katonai múlt: ITT NYUGSZIK / E GYÁSZ SIRBAN AZ / ÚRNAK EGY JÓ ÖREG / HIV SZOLGÁJA CSOMBOR / ISTVÁN KI SZÜLETET / 1826 (AUG)USZTUS 12-N / MHAL(T) ... MÁJU 6 / E GÉ… BE / AZ … / ... Forrásaink azonban rámutatnak: az elhunyt fiatal korában, mindössze 12 évesen a szabadságharc katonája volt. „Havadtő községben az utolsó 48-as honvédot f. hó 8-án kisérték ki a temetőbe. – Id. Csombor István, aki egy századnak szemlélte végig történelmi eseményeit, 1826-ban született, végig küzdötte a szabadságharcot, 96 éves korában halt meg. – Hosszas élete alatt soha beteg nem volt, az utolsó napokig jól érezte magát. A Bem apó katonája volt, jól ismerte Petőfit is. – Koporsóját 74 unoka, és ükunoka vette körül. Legidősebb fia 78 éves. – Legyen nyugalma csendes, és emléke áldott!" – írta a *Barázda* című újságnak 1922. május 18-án Nagy Sándor lévita tanító, aki úgy érezte, hogy ennyivel tartozik megörökíteni az elhunyt emlékét.[51]

[49] Bővebben lásd PÉTERFY László 2005, 88–91.

[50] MMÁLt Na 1870.

[51] NAGY Sándor 1965.

Nemes és nemzetes Izsák Péter

Izsák Péter formájában nem, de szövegmegformálásában különleges sírkövet kapott. Az Izsák család a szomszédos Rava település ősi unitárius családja, már a 17. században felbukkannak Havadtő társadalmában is, a *primipili veterani* (lófő) csoportba sorolt „Jsak Peter Hauadteón Lakik".[52] Versbe szedett kézírásos sírfelirata arra enged következtetni, hogy állatgyógyászi tevékenységet végzett, képzett állatorvosként működött a faluban: Nemes és nemzetes Isák Péter teste / nyugszik e sírbe, Szomorán lefestve, / 1847be eljöve estve 49 évett tőtt el éltébe, / kimult, Decembernek 3ik hetébe, / ki hazánk marháit orvoslá éltébe *(12. ábra)*.

A nemes és nemzetes cím használata a nemesi felmenők és a státus öröklésének az érzékeltetéseként került a sírkőre. Egyházi forrásaink rögzítették, hogy 1847-ben Szabad Székel Isák Péter Unitárius 48 éves korában *sorvadály* betegség miatt halálozott el.[53]

Gaál Gábor pap és gazda

A temető falura néző oldalán, közel a mezőre vezető úthoz egy különleges sírkőpár vonja magára a figyelmet. A szimmetrikus, két méternél is magasabb működő obeliszk mellett egy régi stílusú, homokkőből faragott sírkő található. Mindkét kő ugyanazokról a személyekről szól: Gáll Gábor és neje, Tar Eszter sírkövei. A régebbin nem szerepelnek az elhalálozási dátumok. Ebből arra következtetünk, hogy azt még életükben készíttették, a motívumokból sejthetően még a 19. század utolsó két évtizedében. A nagy valószínűséggel Menyhárt Károly által készített kő fő motívuma a kezében nyitott könyvet tartó palástos alak, alatta ekét húzó két ökör látható. Felirata két szövegtükörbe szedett, a bal oldalon a férfi, a jobb oldalon a felesége rövid élettörténete elevenedik meg. A motívum magyarázatát a versbe szedett szövegben találjuk: ITT NYUGSZIK / GÁLL GÁBOR / SZÜL: 1842BEN / SZEP: 15ÉN / 30 ÉVIG VOLTAM / PAP. AZTÁN / GAZDA LETTEM / DE A PALÁS / TOMAT VÉGIG / MEG ŐRIZTEM / M:H:

A felesége egyes szám első személyű vallomása a következő: ITT NYUGSZIK / TAR ESZTER / SZÜL: 1845BEN / OKTÓBER 16N / EGÉSZ ÉLETEM / BE AZ ERÉNYT / KŐVETTEM S / JUTALMUL EGY / JO FÉRJ BOL / DOGÍTOTT EN / GEM M: H: *(13. ábra)*.

A jó anyagi helyzetű család leszármazottjának reprezentációs igényeit a több mint 20 éve elkészült homokkő vélhetően már nem elégítette ki, ezért modern obeliszket készíttetett az 1920-as években elhunyt szülei emlékére. A végtelenül leegyszerűsített működő felső felében egy nyitott könyv utal a tanult emberre, alatta a szöveg már harmadik személyben beszél az elhunytakról: ITT / NYUGSZIK / GÁLL / GÁBOR / SZENGELICEI / REF. LELKÉSZ / SZÜL. 1842 / SZEPT 15 / M. H. 1922 / MÁRCIUS 18 / «» / ÉS NEJE / TAR / ESZTER / SZÜL 1845 / OKT. 17 M. H. / 1924. OKT. 13 / NYUGALMOK / LEGYEN / CSENDES / «» Havadtőn a Gáll úr hegye helynév is jelzi, hogy a család kiterjedt birtokokkal rendelkezett. A kommunizmus idején pártiroda, majd a jelenben is óvoda működik a Gáll család egykori kúriaszerű házában.

Kinda János földész

A temetőben több olyan sírkő áll, mely gyermekek, testvérek közös emlékeként készült. Egy 1875-re datált kövön a következő felirat vonja magára a figyelmet: 1875 / KINDA M(ÁR)I(A) MEGHALT / 9 éves korába NOV …én / KINDA KATA 5 éves NOV 16: / KINDA ISTVÁN 11 éves / És édes Apja Kinda / János nője Domrádi Kata *(14. ábra)*.

Egyházi adataink egyértelművé teszik, hogy a család három gyermekét tragikus körülmények között néhány nap leforgása alatt veszítette el. 1875. november 8-án Kinda János leánykája, a 9 éves Mária torokfájásban halt meg, temetése napja november 10-e. Másik leánykája, az 5 éves Katalin testvére temetése napján, november 10-én szintén toroklob miatt veszítette életét, s még aznap a 11 éves fiútestvére, István is elhunyt. November 12-én tehát újabb két temetésre került sor a családban.[54]

Az egyház terményeinek begyűjtését, magtárba hordását a 19. század második felében leszerződött munkálatokként adta ki a presbitérium helyi embereknek. Több ízben találkozunk Kinda János nevével, aki az egyház kukoricáját a lefejtésére vállalkozott a hozzá hasonló szegényebb falustársaival, de többször is adósságot halmozott fel az egyházzal szemben. 1894-ben Szombati Sándor kezesként arra kérte a presbitériumot, hogy tekintsen el az elhalt Kinda János 19 forint tőketartozásától és a több évi 4 forint 92 krajcár kamathátralék behajtásától, hiszen az adós elhalt, saját kezestársa, Finna Pál is, s mivel az elhalt adósnak nem maradt semmije, ne kényszerítsék őt a kárt megfizetésére, mert ez rá nézve igen nagy csapás lenne.[55] Nem lehet véletlen, hogy Kinda János sírkövét nem találjuk a temetőben: a hozzátartozók nélkül elhunyt földésznek nem volt, aki emléket állítson…

[52] DEMÉNY Lajos 1998–2000, V, 289.

[53] MMÁLt HRA I, 91r.

[54] MMÁLt HRA II, 91v–92r.

[55] HRE Pj 1876–1898, 341.

A görög katolikus Pauliti Fira

Temetőfeltárás közben fél méterrel a föld alól került elő egy görög katolikus kereszttel díszített sírkő, melyen a név – Pauliti Fira – egyetlen helyi családba sem tette besorolhatóvá az elhunytat. Az olaszos hangzású név inkább egy olasz kőfaragót vagy vasútépítő munkást sejtetett, mint a Havadtőn élt román asszonyt. Felirata: PAULiTi FiRA ÉLT / 43 ÉVEKIG EL / HALT 1871BE. A halálát megelőző évben készített népszámlálás levéltárban fellelhető családlapos adataiból kiderült, hogy a helybéli Molnár Jakab feleségéről, a nyárádandrásfalvi (ma Nyárádszereda része) román származású görög katolikus Pavalati Florikáról van szó (a forrás szerint a férj és a feleség is írástudatlan volt). A család a Térmeg ('tér mege', esetleg 'térj meg' jelentésből, ma Bárgác) utca 99. szám alatt lakott saját egyszobás házában, melyhez „égy pajta két marhára" és egy fészer tartozott.

Nem lehet véletlen, hogy a Fira néven szólított Florika egyszerű megmunkálású sírköve a Kerekes Péter emberfejes síremléke mellé került, hiszen a levéltári forrás szerint tőszomszédok voltak a Térmeg utcában.

Összegző

A Havadtőn dolgozó 18–19. századi kőfaragók naiv és művészi kivitelezésű munkái egy székelyföldi közösség értékszemléletét, világlátását, az emlékállítás idealizált és gyakorlati megvalósulásának buktatóit, sikereit, törekvéseit is elénk helyezik. Formavilágukban, stílusuk, díszítményeik révén fokozatosan a helyi kultúra termékeivé váltak.

A sírkőfaragás helyi megjelenésétől számított egy évszázadon keresztül, nagyjából a 19. század végéig az élők és a holtak világában azonos szimbólumokon keresztül fejezték ki az együvé tartozást, a falu és temetője valójában együtt jelentett emberlakta közösséget. Nagy társadalmi és lelki átalakulások vezettek oda, hogy a paraszti világ meghitt, néma gyásza a 20. század első évtizedeire egyre szabványosabb, üzenetükben is nagy szavakat közvetítő gyászpompával cserélődött fel, amelyben a külsőségeknek egyre nagyobb a szerepe. Falusi temetőnkben is érezhetővé válik a két világháború között, hogy „a gyáripar és az indusztrializmus kora legkönyörtelenebbül a holtakkal bánik el: en gros siratja őket és méretek után szabja az árakat. A halálban mindnyájan egyenlők vagyunk és ennek a hasznát leghamarább a sírkőgyárosok vonták le, akik sietve szüntették be az egyéniséget."[56]

Kinda István – Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, Kós Károly u. 10., RO-520055; kindaistvan.sznm@gmail.com

Irodalom

ADORJÁNI Rudolf
1986 Temetési szokások a maros-küküllői unitárius egyházkörben, *Keresztény Magvető,* 1986/4, 214–230.
BALASSA Iván
1989 *A magyar falvak temetői,* Corvina Kiadó, Budapest.
BARTOS Miklós – DÖME László
2005 *Erdőszentgyörgy,* Zalaegerszeg.
DEMÉNY Lajos (bev., jegyz.)
1998–2000 *Székely Oklevéltár.* Új sorozat, IV–VI, Budapest–Kolozsvár.
KESZEG Vilmos
2008 *Alfabetizáció, írásszokások, populáris írásbeliség,* Egyetemi jegyzet, KJNT–BBTE, Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék, Kolozsvár.
KINDA István
2014 Faragott sírkövek Székelyföldön. Temetőrendezés és állagvédelem között, *Csernátoni Füzetek,* 2014/65, 3–6.
2015 Faragott sírkövek kutatása Székelyföldön. Havadtő „felfedezett" síremlékei, in: Jakab Albert Zsolt – Kinda István (szerk.): *Aranykapu. Tanulmányok Pozsony ferenc tiszteletére,* Kriza János Néprajzi Társaság – Szabadtéri Néprajzi Múzeum – Székely Nemzeti Múzeum, Kolozsvár, 209–226.
KUNT Ernő
1987 *Az utolsó átváltozás,* Gondolat Könyvkiadó, Budapest.
1995 A halál antropológiájához, in: Zakariás Erzsébet (szerk.): *A Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 3,* KJNT, Kolozsvár, 83–91.
NÁDAI Pál
1914 *Az élet művészete,* Franklin, Budapest.
NAGY Sándor
1965 *Életrajz 1887–1960,* Kézirat.

[56] NÁDAI Pál 1914, 187–188.

NAGY Zsolt
2013 A halott-tisztelet kegyeleti helyszínei – társadalmi differenciálódás és a nemzetségi szervezet nyomai a gegesi temetőkben, *Acta Siculica 2012–2013,* 721–738.
PÉTERFY László
2005 *Marosszék régi sírkövei,* A Kriza János Néprajzi Társaság Könyvtára, Mentor Kiadó, Marosvásárhely.
POZSONY Ferenc
2015 Kalotaszegi sírkövek, in: Vincze Szabolcs: *Kalotaszegi sírkövek. Fotóalbum,* EXIT Kiadó, Bánffyhunyad, 6–17.
SÁMUEL Aladár
1918 Kisküllő vármegye református népének temetkezési szokásai, *Ethnographia*, 29, 91–106.

Levéltári források

HRE Pj 1876–1898 – Havadtői Református Egyházközség. Presbiteri jegyzőkönyv I/2. 1876–1898
HRE Pj 1898–1906 – Havadtői Református Egyházközség. Presbiteri jegyzőkönyv I/3. 1898–1906
MMÁLt HRA – Maros Megyei Állami Levéltár, Anyakönyvi fondok, 1013-os és 1014-es dosszié. Havadtői Református Anyakönyv I. 1788–1861; II. 1862–1883.
MMÁLt Na 1870 – Maros Megyei Állami Levéltár, Népszámlálások fond, 204-es dosszié. Népszámlálási adatok, 1870.

Maiștri și simboluri în vechiul cimitir din Viforoasa

(Rezumat)

Lucrările cioplitorilor în piatră din Viforoasa din secolele XVIII–XIX, elaborate într-un stil naiv sau artistic, ne exprimă atât sistemul de valori și percepția asupra lumii a unei comunități din Ținutul Secuiesc, cât și eșecurile, succesele, tendințele realizării idealizate și practice ale actului comemorativ. Prin formele, stilul și ornamentația lor, aceste lucrări au devenit treptat produse ale culturii locale. Timp de un secol de la apariția locală a cioplirii pietrelor funerare până aproximativ la sfârșitul secolului al XIX-lea identitatea locală, apartenența la comunitate fusese exprimată prin simboluri identice atât în lumea celor vii, cât și în lumea celor decedați, de fapt satul și cimitirul său reprezentaseră împreună o comunitate locuită. Mari schimbări sociale și sentimentale, spirituale au dus la condiția ca doliul intim și tăcut al universului țărănesc în primele decenii ale secolului al XX-lea s-a transformat într-o fastuozitate funerară standardizată, cu transmiterea unui limbaj grandios, în care aspectele exterioare, formalitățile și-au dobândit o importanță tot mai mare.

Masters and Symbols in the old Cemetery of Havadtő

(Abstract)

The works of the 18th and 19th century stone-cutters from Havadtő (Viforoasa), made in a naive or artistic style, present us the system of values and world concept of a Székely community, as well as the pitfalls, successes and endeavours of idealistic and practical realization of memorial actions. Through their forms, style, and ornaments these have gradually become products of local culture. Starting with the local appearance of tombstone manufacturing and up to approximately the end of the 19th century, the sense of community had been expressed through the same symbols for both the living and the dead, thus the village and its cemetery used to mean together an inhabited community. Great social and spiritual, emotional changes led to the present condition, when the intimate and silent mourning of the peasant society was replaced to the first decades of the 20th century by funeral splendour, standardized and full with great words, where appearances gain more and more importance.

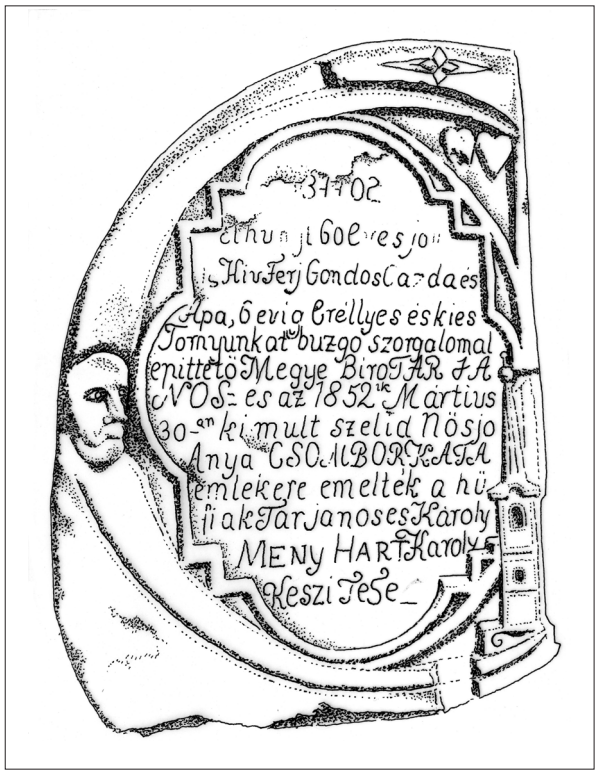

1. ábra Tar János megyebíró sírköve (Péterfy László rajza)

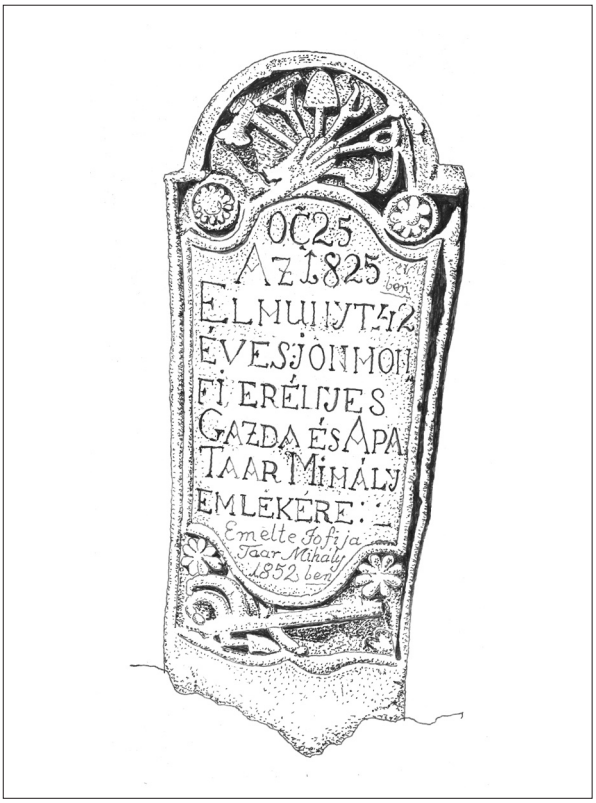

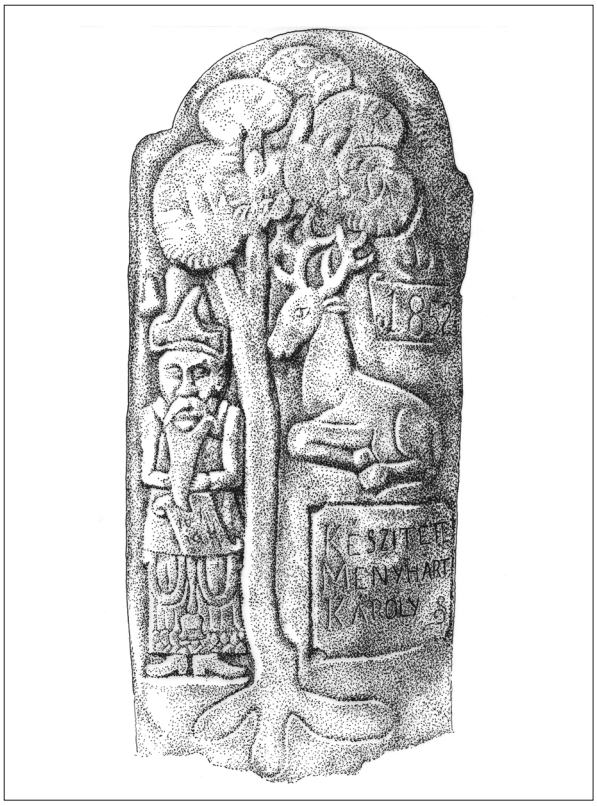

2a–b. ábra Taar Mihály jó gazda sírkövének eleje és háta (Szeles József és Péterfy László rajza)

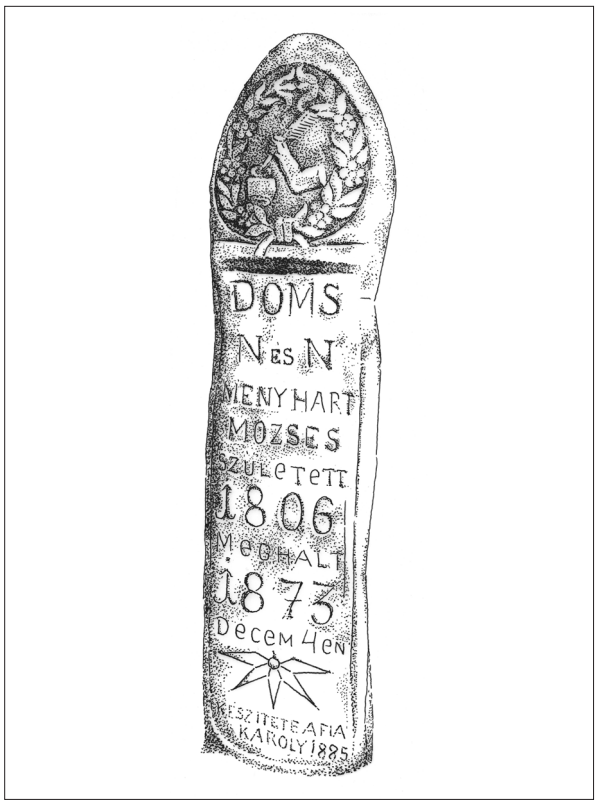

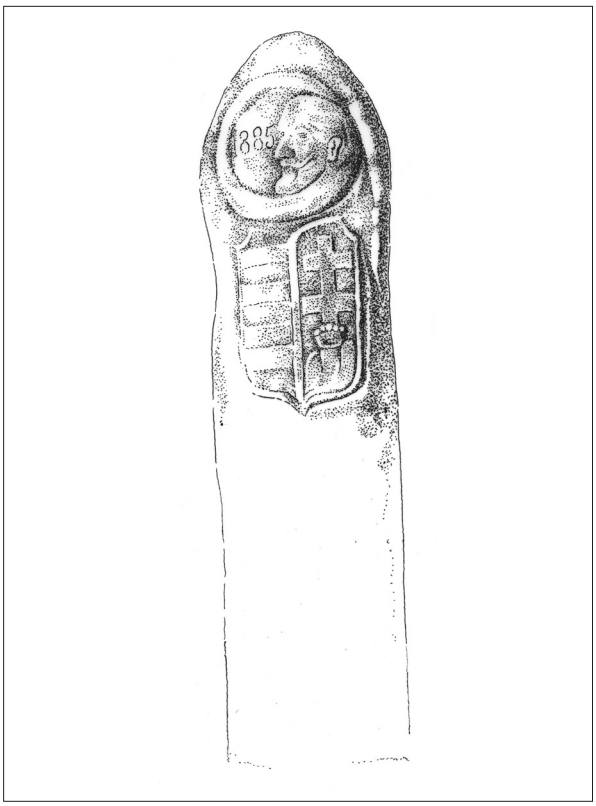

3a–b. ábra Menyhárt Mozses sírkövének eleje és háta (Péterfy László rajza)

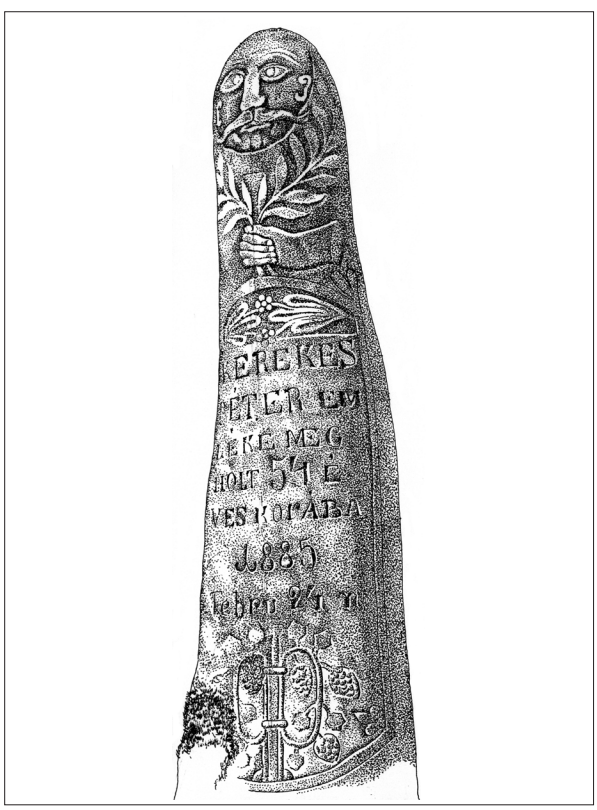

4. ábra Kerekes Péter sírköve (Péterfy László rajza)

5. ábra Mitra Juliánna sírköve (Péterfy László rajza)

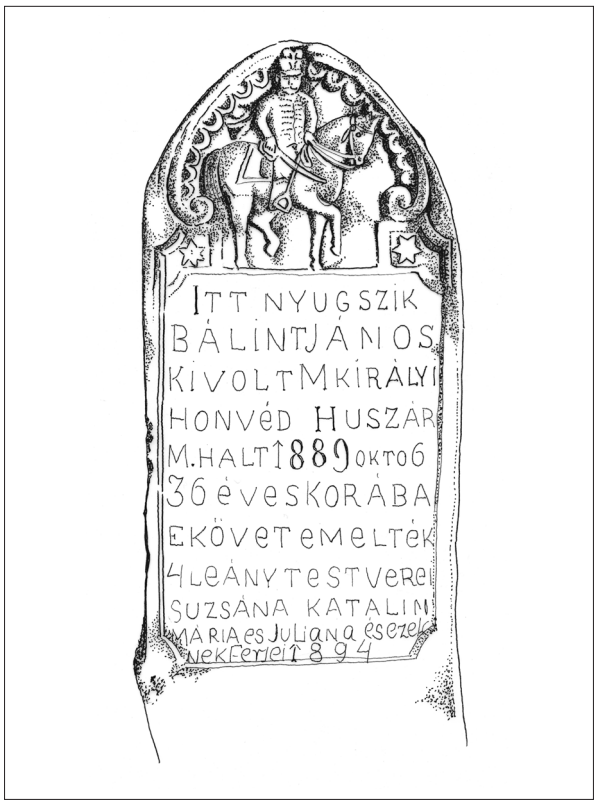

6. ábra Bálint János sírköve (Péterfy László rajza)

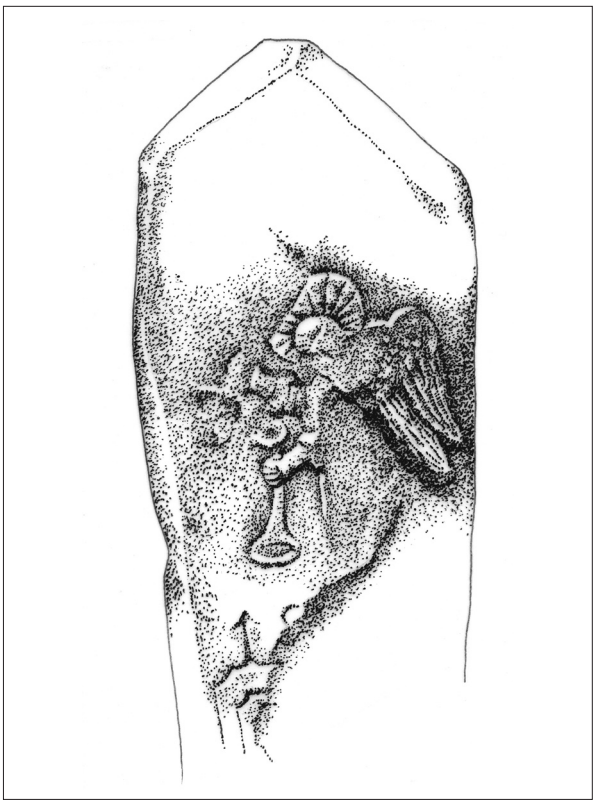

7. ábra Trombitás angyalt ábrázoló sírkő (Péterfy László rajza)

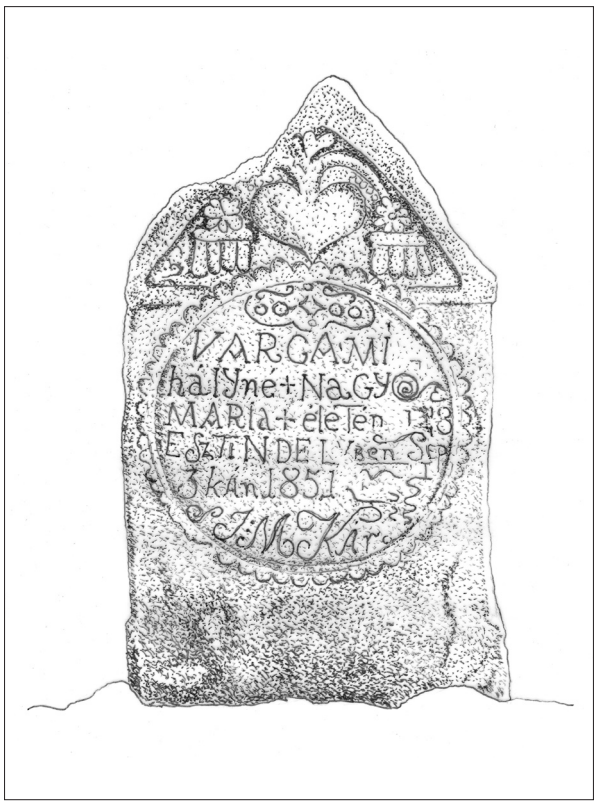

8. ábra Varga Mihályné sírköve (Szeles József rajza)

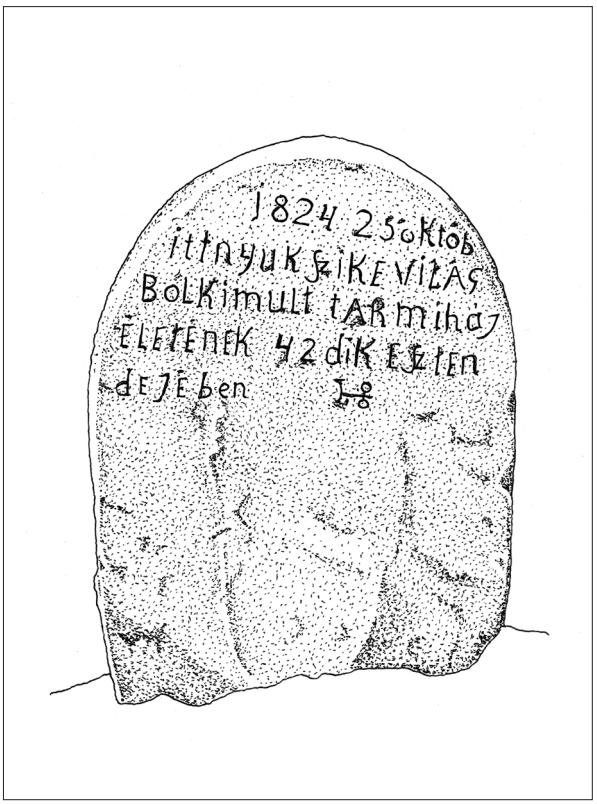

9. ábra Tar (Taar) Mihály első sírköve (Szeles József rajza)

10. ábra Tar Mihályné sírköve (Szeles József rajza)

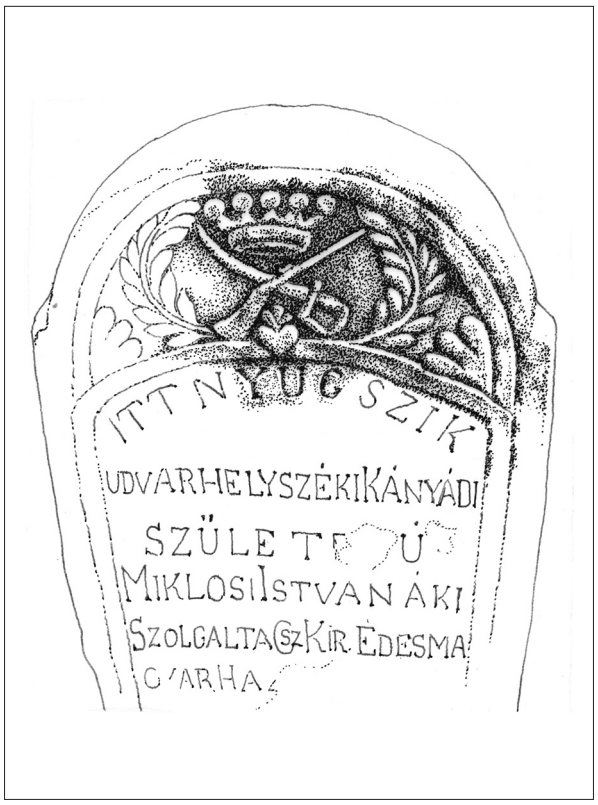

11. ábra Miklósi István honvéd sírköve (Péterfy László rajza)

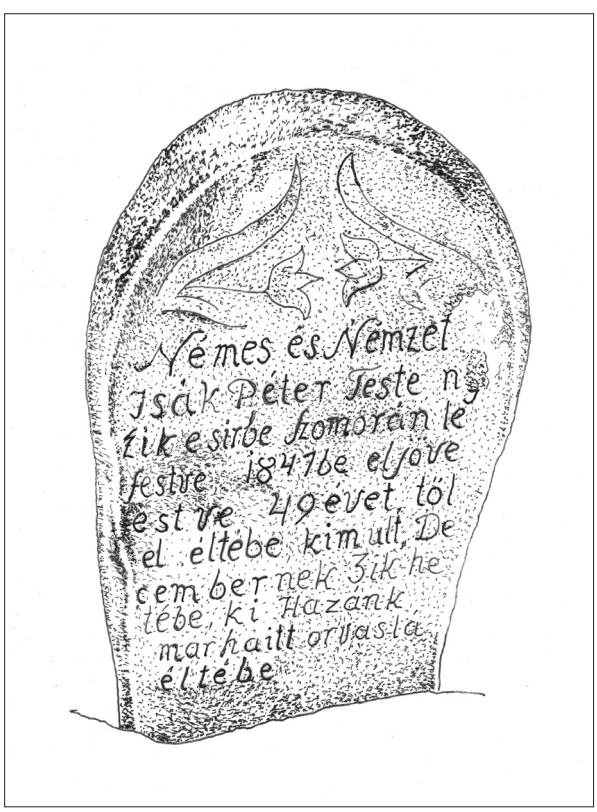

12. ábra Izsák Péter sírköve (Szeles József rajza)

13. ábra Gáll Gábor és felesége sírköve (Szeles József rajza)

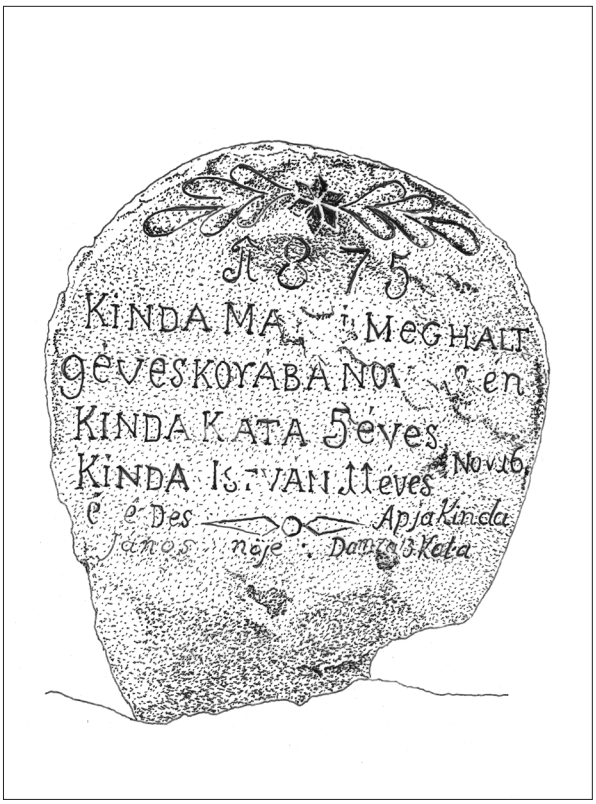

14. ábra A Kinda család gyermekeinek sírköve (Szeles József rajza)